

ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ТРАСИ МАГИСТРАЛНОГ
ГАСОВОДА ОД ГРАНИЦЕ БУГАРСКЕ ДО ГРАНИЦЕ СА МАЂАРСКОМ,
ДЕОНИЦА 4, НА ТЕРИТОРИЈАМА ОПШТИНА КАЊИЖА, СЕНТА И АДА

RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE ROUTE OF THE MAIN GAS
PIPELINE FROM THE BULGARIAN BORDER UP TO THE HUNGARIAN
BORDER, SECTION 4, ON THE TERRITORIES OF THE MUNICIPALITIES OF
KANJIŽA, SZENTA AND ADA

**ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА
НА ТРАСИ МАГИСТРАЛНОГ ГАСОВОДА
ОД ГРАНИЦЕ БУГАРСКЕ ДО ГРАНИЦЕ
СА МАЂАРСКОМ, ДЕОНИЦА 4,
НА ТЕРИТОРИЈАМА ОПШТИНА КАЊИЖА,
СЕНТА И АДА**

**RESCUE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
ON THE ROUTE OF THE MAIN GAS PIPELINE
FROM THE BULGARIAN BORDER UP TO THE
HUNGARIAN BORDER, SECTION 4,
ON THE TERRITORIES OF THE MUNICIPALITIES
OF KANJIŽA, SZENTA AND ADA**

САДРЖАЈ

Неда Мирковић-Марић

ЗАШТИТНА АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА НА ТРАСИ МАГИСТРАЛНОГ ГАСОВОДА ОД ГРАНИЦЕ БУГАРСКЕ ДО ГРАНИЦЕ СА МАЂАРСКОМ, ДЕОНИЦА 4, НА ТЕРИТОРИЈАМА ОПШТИНА КАЊИЖА, СЕНТА И АДА 5

Neda Mirković-Marić

Rescue Archaeological Research on the Route of the Main Gas Pipeline from the Bulgarian Border up to the Hungarian Border, Section 4, on the Territories of the Municipalities Of Kanjiža, Szenta And Ada 6

Мирослав Марић

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ 19, ОПШТИНА КАЊИЖА 8

Miroslav Marić

Results of Archaeological Excavations on Site 19, Municipality of Kanjiža 20

Мирослав Кочић, Неда Мирковић-Марић, Мирослав Марић

ЗАШТИТНА ИСКОПАВАЊА ВИШЕСЛОЈНОГ ЛОКАЛИТЕТА 61 НА ТРАСИ ГАСОВОДА ТУРСКИ ТОК 22

Miroslav Kočić, Neda Mirković-Marić, Miroslav Marić

Rescue Excavations of Multilayer Site 61 on the Turkish Stream Pipeline Route 43

Мирослав Марић, Мирослав Кочић, Јелена Марковић

РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ЛОКАЛИТЕТУ 122, ОПШТИНА КАЊИЖА 46

Miroslav Marić, Miroslav Kočić, Jelena Marković

Results of Rescue Archaeological Excavations on Site 122, Municipality of Kanjiža 69

Неда Димовски, Дарко Радмановић

ИЗВЕШТАЈ О ЗАШТИТНИМ АРХЕОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА НА ЛОКАЛИТЕТУ 127, КО ВЕЛЕБИТ 72

Neda Dimovski, Darko Radmanović

Report from Rescue Archaeological Research at Site 127, CM Velebit 80

Перица Шпехар, Немања Марковић, Марија Јовић

ЛОКАЛИТЕТ ЦРКВЕНО БРДО КОД СЕНТЕ – ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СПРОВЕДЕНИХ 2019. ГОДИНЕ 82

Perica Špehar, Nemanja Marković, Marija Jović

Crkveno brdo near Szenta – Preliminary Results of Research Carried Out In 2019 101

Марко А. Јанковић

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА КАСНОАНТИЧКОГ НАСЕЉА НА ЛОКАЛИТЕТУ 45 КОД СЕНТЕ 102

Marko A. Janković

Research Results of the Late Antique Settlement on Site 45 near Szenta 119

Милица Рајичић, Марин Бугар, Марија Јовић, Дарко Радмановић, Радован Сремац, Марија Савић

РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА ТРАСИ ГАСОВОДА – ЛОКАЛИТЕТ 2, АДА 120

Milica Rajčić, Marin Bugar, Marija Jović, Darko Radmanović, Radovan Sremac, Marija Savić

Results of Rescue Archaeological Excavations on Site 2, Ada Municipality 136

Амран Калифа, Дарко Радмановић, Јасминка Богић, Радован Сремац, Марија Јовић, Марија Савић, Марин Бугар, Матеј Станишић, Милица Рајичић	
РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА 5 У МЕСТУ МОЛ, ОПШТИНА АДА	137
Amran Kalifa, Darko Radmanović, Jasminka Bogić, Radovan Sremac, Marija Jović, Marija Savić, Marin Bugar, Matej Stanišić, Milica Rajčić	
Results of Resque Archaeological Research of Site 5 in Mol, Ada Municipality	146
Радован Сремац, Дарко Радмановић, Јасминка Богић, Марија Јовић, Марин Бугар, Милица Рајичић, Марија Савић, Амран Калифа	
РЕЗУЛТАТИ ЗАШТИТНИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА 6, У МЕСТУ МОЛ, ОПШТИНА АДА	147
Radovan Sremac, Darko Radmanović, Jasminka Bogić, Marija Jović, Marin Bugar, Milica Rajčić, Marija Savić, Amran Kalifa	
Results of Rescue Excavations Of Site 6 In The Municipality Of Ada	152

ЛОКАЛИТЕТ ЦРКВЕНО БРДО КОД СЕНТЕ – ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СПРОВЕДЕНИХ 2019. ГОДИНЕ

Перица Шпехар

Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за археологију, Београд

Немања Марковић

Археолошки институт, Београд

Марија Јовић

Археолошки институт, Београд

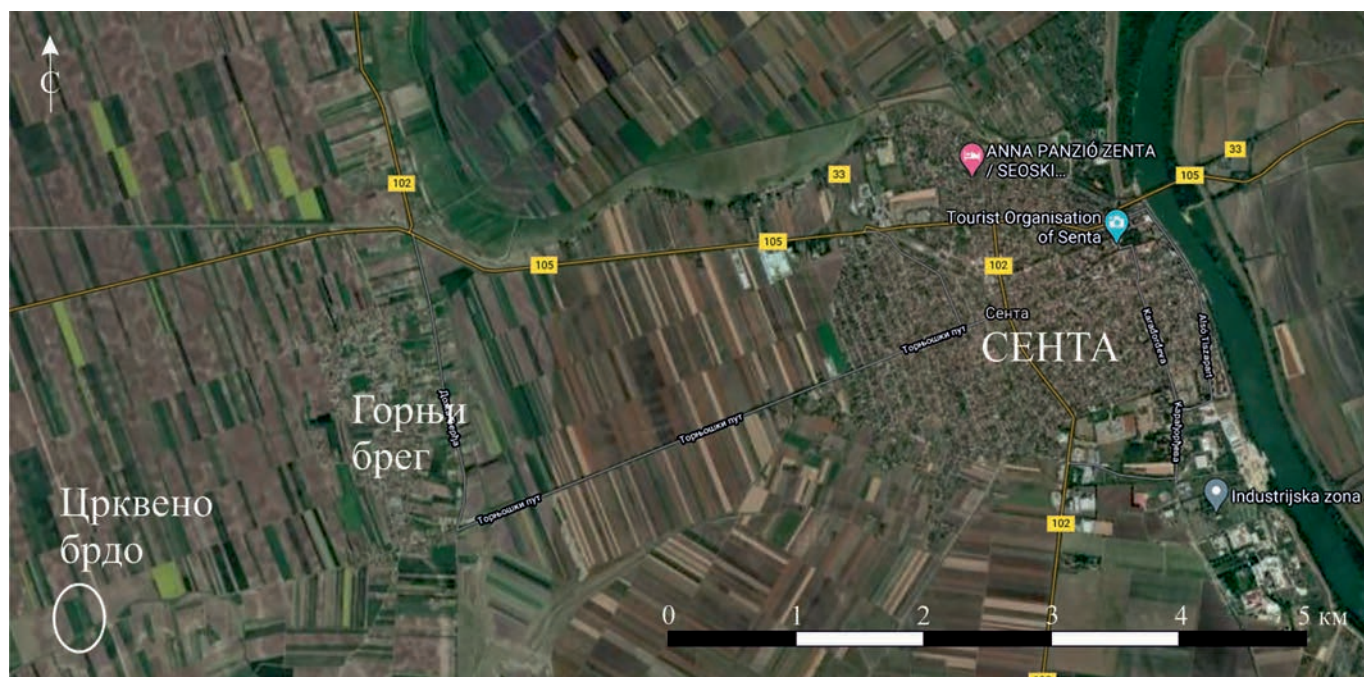
Апстракт: Приликом заштитних ископавања, спроведених 2019. године, на траси гасовода на локалитету Црквено брдо, истражени су остаци средњовековног насеља на површини од око 1250 м². Том приликом је испод слоја оранице констатован културни слој дебљине 0,70 – 1,00 м, који је налегао на ниво леса, у који је било укопано 69 целина различитог карактера и димензија. Откривено је пет кућа, од којих су четири биле земунце, док је једна кућа, нешто већих димензија, била полуукопана. Осим тога, откривено је и девет пећи, бунар, као и 41 јама различитог облика, пресека и димензија, које су имале функцију трапа или су служиле као депонија. Такође је истражено и 13 ровова различитих димензија и дубина, који су представљали део оградe или су имали функцију дренажних канала. Сакупљени археолошки материјал, пре свега керамичке посуде, указују да је насеље коришћено од 11. до 15. века. Овакво хронолошко опредељење потврђено је и ¹⁴C датовањима археозоолошког материјала. Ипак, највећи део датованих покретних налаза, попут керамичких котлова, указује да је истражени део насеља најинтензивније коришћен у периоду од 11. до 13. века. Житељи овог насеља првенствено су се бавили пољопривредом, и то сточарством, на шта упућују скромни покретни налази, као и анализа животињских остатака. Приликом истраживања уочени су у отпадним јамама комади опеке, као и пећњаци, што указује на објекте од чврстог материјала, какви за сада нису констатовани. Може се претпоставити да су они истовремени цркви која се налази на греди удаљеној око 200 – 250 м од насеља у правцу запада, а чије постојање је потврђено геофизичким снимањима.

Кључне речи: јужна Панонија, средњи век, насеље, црква, керамички котлови, животињски остаци

Увод

Локалитет Црквено брдо налази се око 8 км југозападно од Сенте, у атару села Горњи Брег, од кога је удаљен 1,5 км у правцу југозапада. Налази се са десне стране локалног пута Сента – Торњош, преко пута салаша који је у власништву породице Бабин (Сл. 1). Реч је о археолошком налазишту угроженом изградњом гасоводне магистрале кроз Србију, које се налази између стационажа 370+690 и 371+100 км. Заштитна истраживања на овом делу гасоводне трасе била су у надлежности Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица, који је поменуто налазиште означио као локалитет 42. У циљу његовог истраживања које је трајало од 1. 10. до 30. 11. 2019. године склопљен је споразум о пословно-техничкој сарадњи између надлежног Завода и Филозофског факултета у Београду.¹⁵

¹⁵ Археолошку екипу чинили су: ванредни професор др Перица Шпехар, руководилац екипе, МА археологије Ирина Кајтез, затим Анђела Дедић, Кристина Миљковић и Душан Којић, студенти мастер студија на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, као и Давид Симић и Владимир Црквењаков, студенти Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

Слика 1. Положај локалитета Црквеног брдо, нацртао П. Шпехар
Figure 1. The position of the site of Crkveno Brdo, drawn by P. Špehar

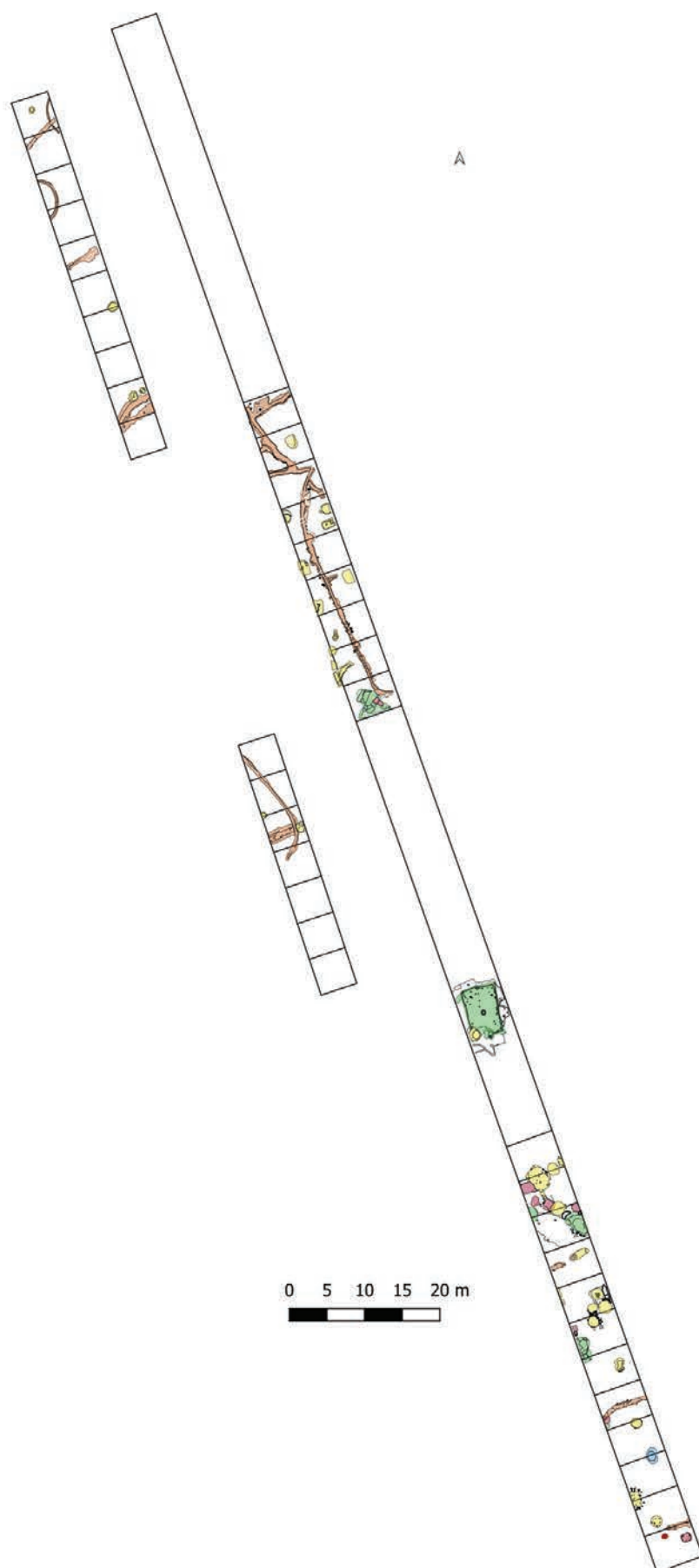
Налазиште је крајем 19. века први обишао А. Дудаш, локални истраживач прошлости (Dudaš 1890). Нажалост, подаци до којих је том приликом дошао нису били публиковани тада, већ су стручно–научно јавности презентовани после више од пола века. Том приликом су у краћем извештају изнети подаци о положају локалитета на коме су се налазили остаци камене цркве, као и некропола (Korek 1944, 324–325). Ипак, тренутак у ком је дошло до објављивања података о овом налазишту, као и историјске околности које су потом уследиле, довели су до тога да локалитет падне у заборав. Тек током друге деценије 21. века Црквено брдо поново постаје предмет истраживања, овај пут археолога. Налазиште најпре бива евидентирано у оквиру пројекта *Археолошка мапа северне Бачке 2018.* године, када су током теренске проспекције уочени и остаци средњовековног насеља. Ови подаци су потврђени и наредне, 2019. године, када стручњаци Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица поново обилазе овај локалитет у склопу активности везаних за изградњу гасовода.¹⁶ Том приликом је констатовано да се налазиште простире на око 10 ха површине, те да ће траса гасоводне магистрале, која се пружа приближно по оси север–југ,¹⁷ угрозити део на коме се налазе остаци насеља (Сл. 2).

Слика 2. Положај насеља, цркве и некрополе на локалитету Црквено брдо, нацртао П. Шпехар
Figure 2. The position of the settlement, the church, and the necropolis at the site of Crkveno Brdo, drawn by P. Špehar

¹⁶ Податак добијен усменим путем од стране Н. Мирковић-Марић, археолога конзерватора Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица.

¹⁷ Одступање од правца север–југ износи 17° у правцу запада.

Слика 3. Ситуациони план истраживаних површина, нацртала И. Кајтез, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Figure 3. Situation plan of the researched areas, drawn by I. Kajtez, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

Зона директно угрожена полагањем гасоводне цеви имала је ширину од око 4,5 м и пружала се кроз део локалитета на коме се налази насеље у дужини од око 250 м. У складу са тим предвиђено је да се ископавања спроведу на траси рова, с тим што је ширина археолошког ископа износила 6,5 м. На тај начин је са обе стране рова гасоводне цеви истражен простор ширине од по 1 м. Како је било неопходно оставити комуникацијске пролазе на северном и јужном крају ископне површине, укупна дужина угрожене зоне коју је било могуће археолошки истраживати је износила 217 м. Одлучено је да се на истраживаној зони најпре изврши машинско уклањање слоја оранице у коме су остаци некадашњег насеља већ били девастирани земљаним радовима. Уз археолошки надзор, у северном делу истраживане зоне машински је уклоњен слој дебљине 0,20 м, док је у јужном делу дебљина машински уклоњеног слоја достигала и до 0,40 м. Разлика у дебљини је последица ерозије, будући да је јужни део истраживане зоне на нижој надморској висини. По уклањању слоја оранице, истраживани простор је подељен на квадрате дужине 5 м по оси север–југ. Како је време предвиђено за истраживање било строго условљено уговорима између државе и финансијера изградње гасовода, археолози су за истраживање рова гасовода који је пролазио кроз локалитет Црквено брдо, на располагању имали три недеље.

У том периоду истражен је јужни део угрожене зоне у дужини од 85 м од јужне ивице ископа ка северу (Сл. 3). Потом је направљен прекид у истраживању у дужини од 35 м, после чега је истражено још 45 м налазишта директно угроженог копањем рова за гасоводну цев. На поменутом простору је после машинског уклањања површинског слоја уследило археолошко истраживање уз примену система стратиграфских јединица, током кога је уклоњен слој земље дебљине између 0,70 м у северном и 1,00 м у јужном делу истраживане зоне. Током уклањања поменутог слоја, који је налегао на стерилни слој леса, констатовани су уломци керамике и животињских костију, фрагментовани налази гвоздених кородираних предмета, као и спорадични уломци стакла. Потом се приступило истраживању целина које су биле укопане у лес у различитим дубинама. После двонедељног прекида археолошког ископавања, зарад копања рова и постављања гасоводне цеви, уследио је наставак истраживања. Том приликом су на око 20 м у правцу запада постављене две ископне површине паралелне са зонама које нису истражене на самој траси гасовода. Северна зона, чије димензије износе 50 (север–југ) x 5 (исток–запад) м означена је као сектор I, док је јужна зона, означена као сектор II, имала димензије од 35 (север–југ) x 5 (исток–запад) м. И овде је примењен истоветан приступ ископавању, тако да је најпре машински, уз археолошки надзор, уклоњен слој дебљине од 0,20 до 0,40 м, после чега је најпре уследило археолошко истраживање културног слоја максималне дебљине од око 0,70 м до слоја леса, а потом и ископавање целина укопаних у лес.

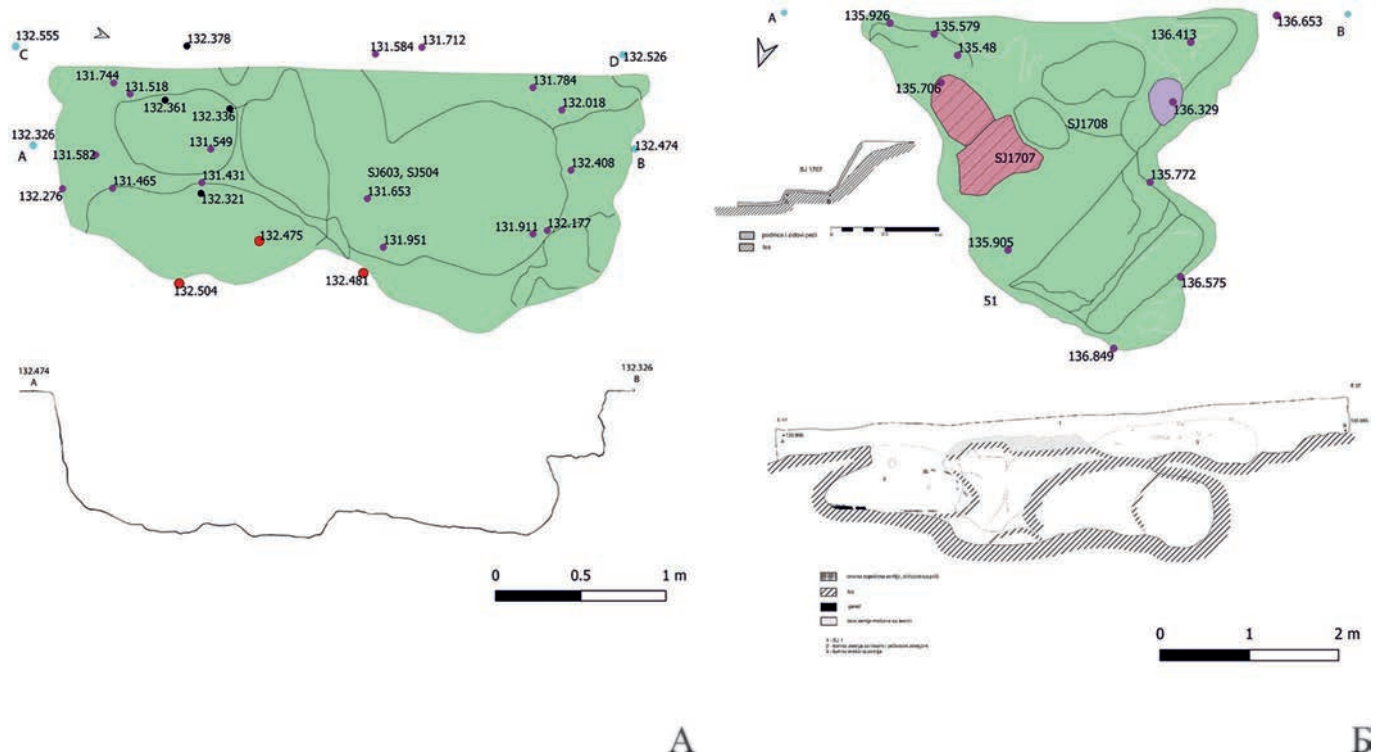
Истражене целине

Током заштитних археолошких ископавања спроведених 2019. године, истражена је површина од око 1250 м², на којој је констатовано 69 целина различитог карактера. Реч је о пет кућа, девет пећи, 41 јами, бунару, као и 13 ровова различитих димензија и облика, при чему су све настамбе откривене на траси рова цеви гасовода. Реч је о четири земунице, док је последња, највећа кућа, припадала делимично укопаним стамбеним објектима.

Куће

Кућа 1 налазила се на 27 м северно од јужне ивице рова гасовода, и залазила је у западни профил ископне површине, тако да је истражена само њена источна половина (Сл. 4/А). Истражени део објекта има неправилан полукружни облик, а његове димензије износе 3,36 м по оси север–југ, док највећа ширина по оси исток–запад достиже 1,85 м. Кућа је била укопана у лес до максималне дубине од 0,85 м. Како се чини, улаз је био на североистоку, где је откривен степеник широк око 0,30 м, удаљен по 0,40 м како од нивоа леса у који је била укопана кућа, тако и од поднице куће, коју је такође чинио лес. Око ивица истражене куће, као ни у подници, нису уочени никакви остаци конструкције која је носила кров. Испуну земунице чинила је мрка растресита земља помешана са траговима гаражи и ситним комадима горелог дрвета и лепа, док су се спорадично јављали и уломци животињских костију и керамике.

На 15-ак м од куће 1, у правцу севера, налазила се кућа 2 (Сл. 5), која је залазила у источни профил истраживане зоне, тако да је истражена њена западна половина. Кућа има, како се чини, неправилан овални/правоугаони облик, а димензије истраженог дела износе 4,00 м по оси север–југ, односно 1,90 м по оси исток–запад (Сл. 6). Земуница је била укопана у слој леса у дубини од 0,40 м до 1,30 м, при чему је највећа дубина констатована уз источни профил. У кућу се, како се чини, улазило са северозападне стране. Иако овде

Сл. 4. А – Основа и пресек куће 1; Б – Основа куће 5 и јужни профил, нацртала И. Кајтез, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица
Figure 4. А – Ground plan and cross-section of house 1; Б – Ground plan of house 5 and the southern profile, drawn by I. Kajtez, Intermunicipal Institute for the Protection of cultural Monuments Subotica documentation

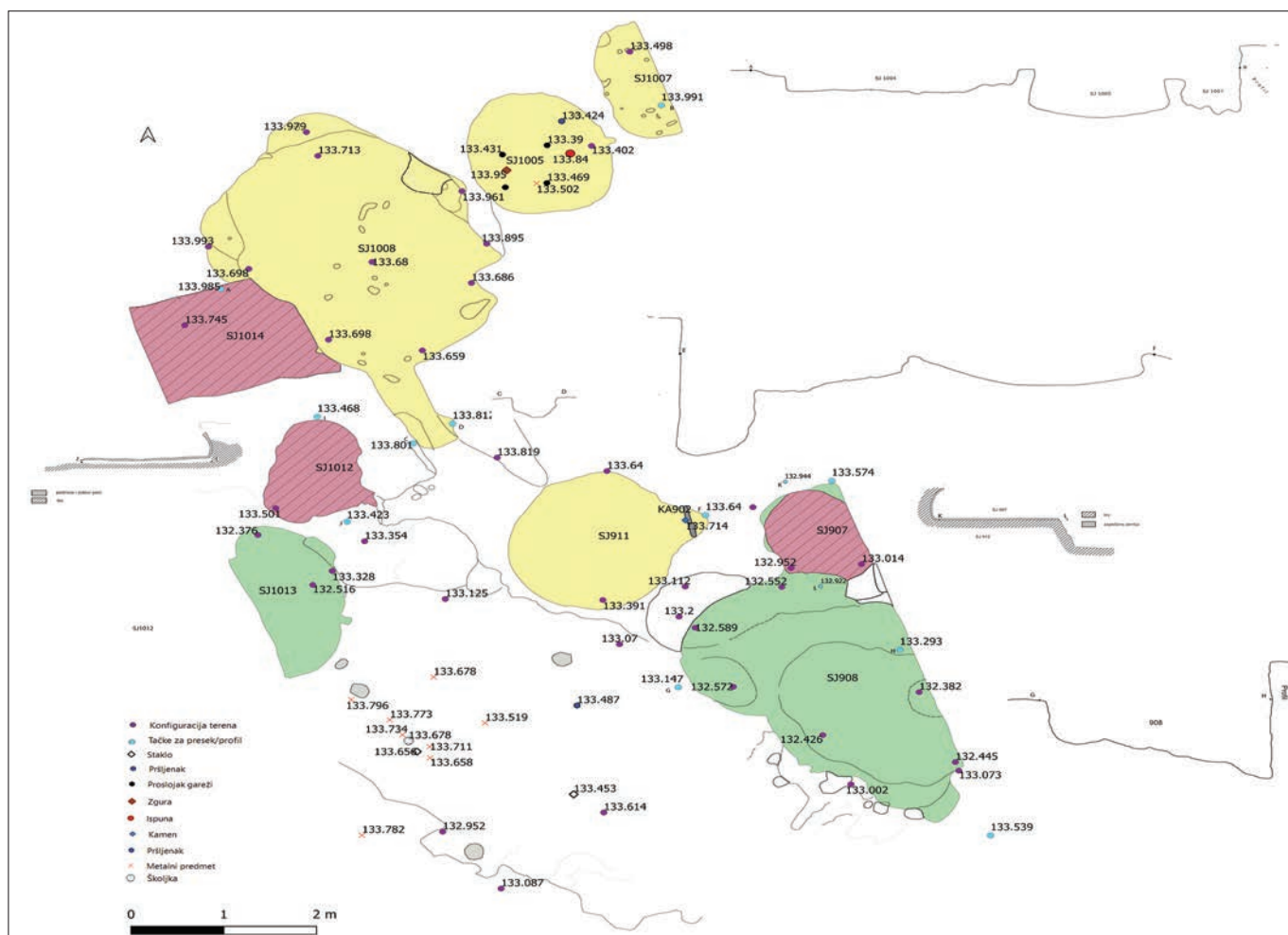
није констатован степеник, дубина у којој је земуница била укопана у лес, могла је бити савладана у једном кораку. Са спољашње стране североисточног угла куће 2 откривена је пећ 5, која је била делимично укопана у лес, мада се и поред тога ниво поднице пећи налазио изнад нивоа леса у који је била укопана земуница. Реч је о земљаној калотастој пећи чија је запечена основа имала пречник од 1,50 м, док је максимална очувана висина такође запечених зидова калоте износила 0,30 м. Као и у претходном случају и овде је испуна куће чинила мрка растресита земља помешана са траговима гаражи и ситним комадима горелог дрвета и лепа, док су се фрагменти животињских костију и керамике јављали спорадично. Прекопута куће 2, на удаљености од око 3,50 м, откривена је кућа 3, која залази у западни профил (Сл. 5), тако да су ископавања спроведена само у мањем делу ове настамбе (Сл. 6). Чини се да је, попут куће 2, имала неправилан овални/правоугаони облик, док је истражени део имао димензије 2,20 м по оси север–југ, односно 1,15 м по оси исток–запад. Кућа је укопана у лесу у максималној дубини од 0,85 м, а будући да је истражен само мањи део објекта, непознато је на којој страни се налазио улаз. Такође је констатовано да се у северном зиду настамбе, на споју са западним профилем ископа, налази полукружно засведена ниша, коју није било могуће истражити до краја. Током истраживања је уочено и да се између кућа 2 и 3 налази заравњен простор неправилног правоугаоног облика, димензија око 6 x 2,20 м, оријентисан својом дужом страном у правцу северозапад–југоисток. На њему су у делу који гравитира ка кући 3 откривена три кружна укопа пречника 0,20 до 0,25 м, међусобно удаљена по око 2 м, која формирају једнакостранични троугао. Може се претпоставити да је реч о стубовима који су носили неку врсту кровне констукције, којом је био наткривен део дворишног простора уз кућу 3. Попут куће 2 и кућа 3 је са спољашње стране североисточног угла објекта имала земљану калотасту пећ означену бројем 7, удаљену од саме куће око 0,30 м и уздигнуту у односу на ниво леса у који је објекат био укопан. Пећ је имала запечену кружну основу пречника 1,30 м, док су запечени зидови калоте били очувани у висини од 0,20 до 0,30 м. Приликом истраживања земунице констатована је мрка растресита земља са траговима гаражи и ситним комадима горелог дрвета и лепа, као и мањи број фрагмената животињских костију и керамике. Последња истражена земуница налазила се на 70-ак м удаљености од куће 3 у правцу севера и носи ознаку – кућа 5 (Сл. 4/Б). Попут претходних настамби ни она није у потпуности ископана, будући да је залазила у западни, јужни и источни профил ископа. Димензије истраженог дела износе 3,85 м по оси север–југ, односно 4,60 м по оси исток–запад. Највећа дубина укопа је око 1,80 м, у његовом јужном делу. У објекат се улазило

са северозападне стране, где се налазе степенице урезане у лес, које чине два банка са газом висине око 0,45 м. Први степеник је ужи и широк око 0,25 цм, док је нижи шири и достиже око 0,80 м. По спуштању на ниво поднице, која је такође била начињена од леса, долази се до земљане калотасте пећи 9, која је била подигнута у полукружно засведеној ниши, ширине 0,85 м и висине од око 0,55 м, а која се налази у југоисточном углу истраженог дела куће. Ложиште пећи се налазило на северозападу, о чему сведочи слој запечене поднице земунице, изнад кога се на вишој коти налазила поднице пећи неправилног овалног облика, чија максимална дужина, по оси северозапад–југоисток, износи 0,60 м. Калота пећи није била очувана. Током ископавања земунице констатована је још једна ниша, ширине 0,90 м и висине 0,60 м, у југозападној зони истраженог дела куће, која је такође била полукружно засведена. Око ивица истраженог дела куће, као ни у подници, нису уочени никакви остаци конструкције која је носила

Слика 5. Централни део насеља – ортофото, фото И. Киш Малиновић и Н. Шарчевић, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Figure 5. The central part of the settlement – orthophoto, photo by I. Kiš Malinović and N. Šarčević, Intermunicipal Institute for the Protection of cultural Monuments Subotica documentation

Слика 6. Централни део насеља – основе и пресеци објеката, нацртала И. Кајтез, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Figure 6. The central part of the settlement – ground plans and cross-sections of the structures, drawn by I. Kajtez, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

Слика 7. Кућа 4 – ортофото, фото И. Киш Малиновић и Н. Шарчевић, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

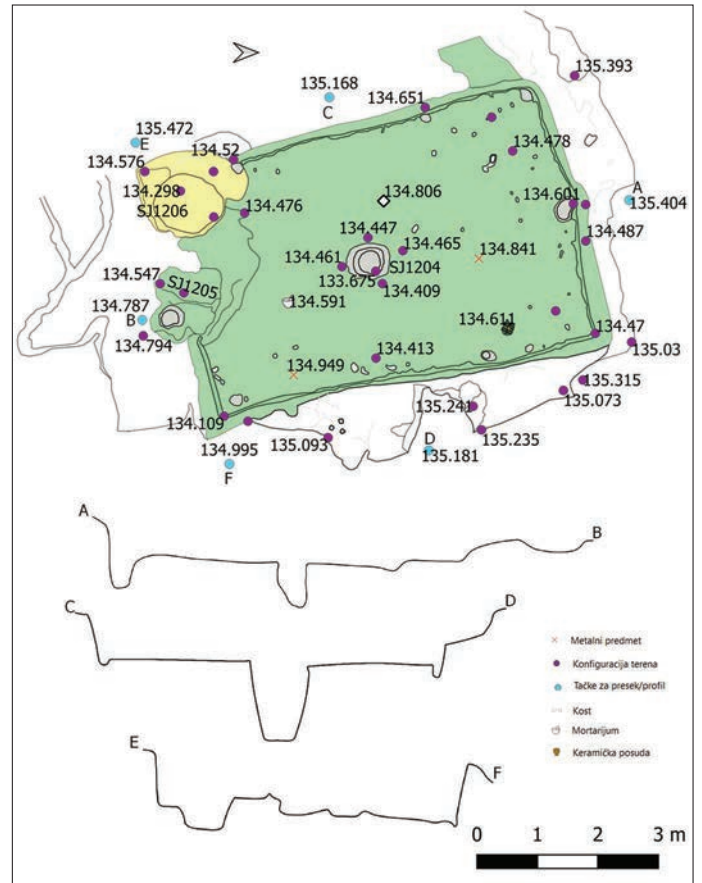
Figure 7. House 4 – orthophoto, photo by I. Kiš Malinović and N. Šarčević, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

кров, док је испуну земунице чинила мрка растресита земља помешана са траговима гаражи и ситним коадима горелог дрвета и лепа, док су фрагменти животињских костију и керамике малобројни.

Поред земуница, откривена је и делимично укопана кућа са дрвеним зидовима, која се налазила на око 20 м северно од куће 3 (Сл. 7). Ова настамба, која је у потпуности истражена, означена је као кућа 4 (Сл. 8). Њене унутрашње димензије износе 7,25 м по оси север–југ, односно 5,00 м по оси исток–запад, док је максимална дубина укопа око 0,45 м. Дуж свих ивица куће, у основи поднице уочава се плитак ровић, ширине до 10 цм, на који су се ослањали зидови начињени у техници плетера и лепа. Кућа је имала двосливни кров који су носила три велика стуба постављена у оси север–југ, при чему су пречници крајњих стубова износили око 0,40 м, а пречник централног око 0,85 м. Овај стуб је био и нешто дубље укопан, око 1,20 м дубине. Као и код земунице, испуну укопаног дела куће чинила је мрка растресита земља помешана са траговима гаражи и ситним коадима горелог дрвета и лепа, који се интензивније јављају на подници куће, док су фрагменти животињских костију и керамике малобројни. Осим тога, констатовано је неколико фрагментованих гвоздених предмета, као и камени мортаријум. Драгоцен налаз представља у целисти очувана керамичка ваљкаста боца. Кућа је накнадно делимично уништена отпадном јамом укопаном у њеном југозападном углу, у којој су између осталог откривене и опеке жућкасте боје, чија максимална дужина износи 21 цм, ширина између 13,5 и 15 цм, а дебљина 5 цм.

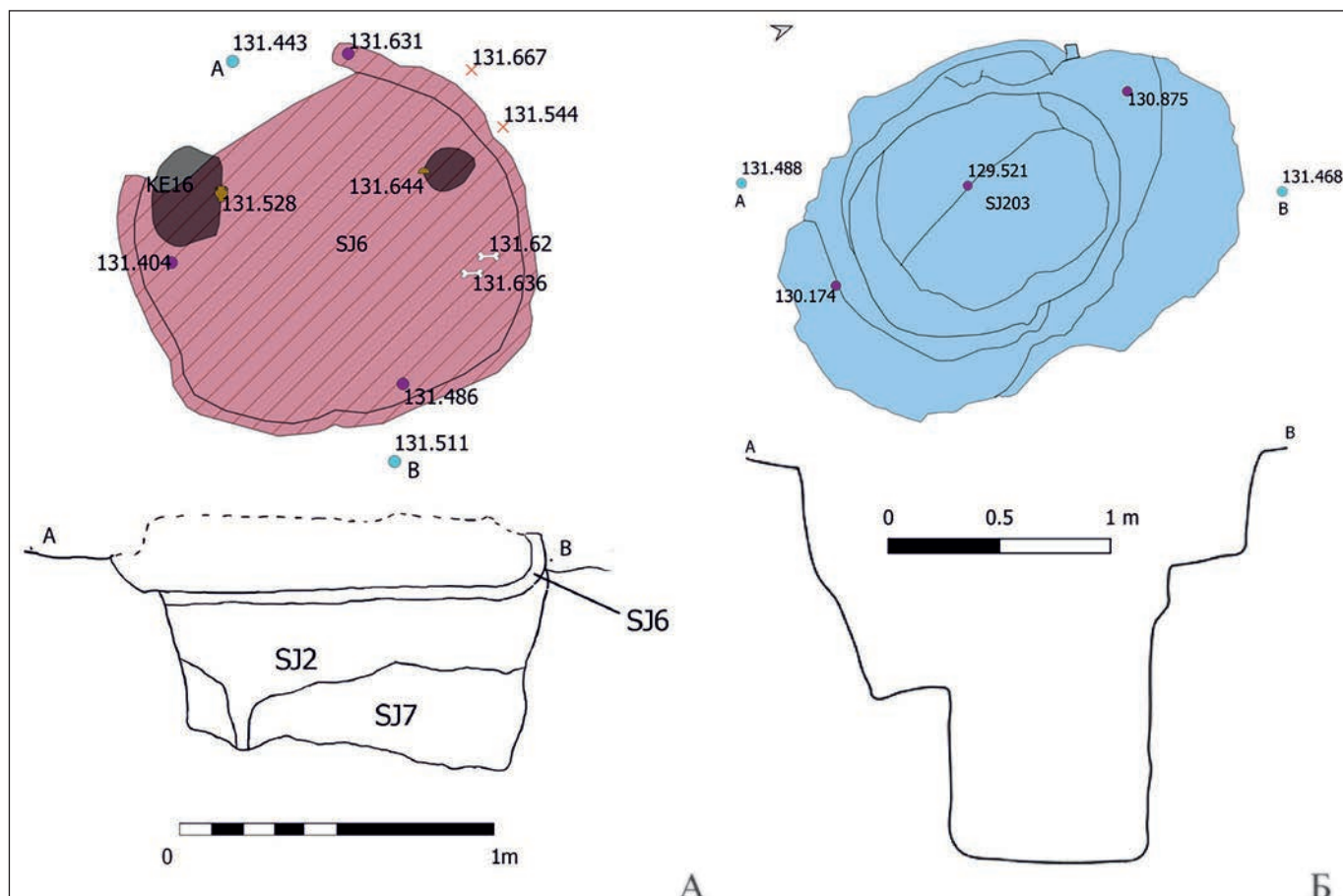
Пећи

Осим пећи које су служиле за грејање настамби, откривене су и пећи које су подизане самостално. Углавном је реч о уништеним конструкцијама, од којих је по правилу остала очувана само запечена подница. Посебну пажњу завређује пећ 3, која се налази недалеко од јужне ивице ископа. Откривена је у културном слоју који је био формиран изнад леса (Сл. 9/А). Реч је о калотастој земљаној пећи пречника око 1,30 м, са зидовима калоте очуваним у висини од око 0,25 – 0,30 м, и са отвором на северозападној страни. Дебљина поднице и зидова износи око 0,10 м. Приликом уклањања остатака урушене калоте, око и унутар пећи су откривени велики комади полумљених керамичких посуда, пре свега котлова. Будући да

Слика 8. Основа и пресеци куће 4, нацртала И. Кајтез, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Figure 8. Ground plan and cross-sections of house 4, drawn by I. Kajtez, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

Слика 9. А – Основа и пресек пећи 1; Б – Основа и пресек бунара, нацртала: И. Кајтез, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Figure 9. A – Ground plan and cross-section of kiln 1; Б – Ground plan and cross-section of the water well, drawn by: I. Kajtez, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

се својим обликом разликује од керамичарских пећи са вертикалним протоком ваздуха, какве су познате са бројних локалитета из времена династије Арпад на територији Карпатске котлине (Vágnér 2002, 322–323), за сада остаје нејасно шта је проузроковало поменути акумулацију великих уломака керамичких посуда.

Бунар

Вредан помена је и бунар, који је откривен у делу насеља које се налази ближе некадашњем речном току, на око 15 м северно од јужне ивице истраживане површине. Током ископавања је утврђено да је бунар имао неправилну кружну основу пречника од око 2,20 м. Будући да није био обзидан, ивице су му се обрушавале (Сл. 9/Б). Поменута структура је истражена до дубине од 2,00 м, после чега су ископавања обустављена иако се није стигло до дна, услед опасности од урушавања зидова. У испуни бунара су откривени уломци керамике, животињских костију, као и мањи комади гвоздене згуре на различитим дубинама. Очигледно је да у завршној фази функционисања насеља бунар више није био у употреби, већ је служио за одлагање отпада.

Јаме

Најбројнију врсту истражених целина чине јаме, које у својој основи могу бити кружне, са пречником од 0,70 до 1,20 м, овалне са максималном дужином од 1,20 м, као и неправилног облика различитих димензија, док су у пресеку могле бити крушколике, односно са равно или косо изведеним зидовима. Дубина истражених јама такође варира и креће се од 0,40 до око 1 м. Највећи део јама је служио за одлагање отпада, на шта указује присуство веће количине фрагмената животињских костију, уломака керамике, као и спорадична појава мањих комада гвоздене згуре и покретних налаза. Ипак, треба истаћи чињеницу да у готово трећини јама нису откривени никакви покретни налази. Могуће је да су оне имале

функцију трапа, али док се не спроведе обрада узорака узетих за флотацију, није могуће донети коначан закључак по овом питању.

Ровови

Последњу врсту структура откривених приликом ископавања насеља на локалитету Црквено брдо представљају ровови различитих облика и димензија, чији карактер такође није до краја дефинисан (Сл. 3). Ипак, сматрамо да ров 1, који се налази на 22 м северно од јужне ивице ископне површине, представља ров оградe која је у једном тренутку ограђивала насеље са ове стране. Дужина истраженог дела рова, који се пружао у правцу североисток–југозапад, износи око 7 м, ширина 0,60 до 0,70 м, а највећа дубина око 0,30 м. О томе да је ров припадао огради (Takács 2005, 280), указују и отвори кружног и овалног облика у његовој основи, чији пречник се креће између 0,20 и 0,30 м. Вероватно је реч о стубићима или дирецима пободеним у земљу, око којих је после пружењем била исплетена ограда. Део укопаних структура, попут рова 4 који је истражен у дужини од готово 40 м у северном делу трасе гасоводног рова и који се пружа приближно по оси северозапад–југоисток, имао је функцију дренажног канала. Поменути ров је почињао од куће 5, од које је, судећи према нагибу свог дна, одводио воду на супротну страну у правцу северозапада. Максимална ширина рова 4 износи 0,50 м, а дубина 0,40 м. Сличну функцију су имали и ровови 6 и 7, откривени у сектору II. Ров 6, који се пружа полукружно читавом дужином сектора, имао је максималну ширину од 0,50 м, док му се дубина кретала од 0,80 м у северном до 0,40 м у јужном делу, што уједно индицира и смер у ком је отицала вода. Управно на њега постављен је двоетажни ров 7, истражен у дужини од око 3,5 м. Ширина рова износи између 0,80 и 1 м, а дубина достиже 0,80 м, при чему се прелаз између етажа налази на дубини од 0,40 м. Нагиб овог рова води од јаме 35, која се налази код споја ровова 6 и 7, у правцу југозапада.

Покретни налази

Током археолошких ископавања на локалитету Црквено брдо сакупљена је значајна количина покретних налаза. Готово подједнако су заступљени керамички материјал и животињски остаци, док су остали покретни налази констатовани у знатно мањој мери.

Керамички материјал

Керамички налази већим делом потичу из слоја који је формиран изнад укопа, где је откривено 58% укупног узорка. Насупрот томе из археолошки дефинисаних и истражених целина потиче преосталих 42% узорка. Приликом обраде керамичког материјала издвојено је 11 типова лонаца, шест типова котлова, пет типова здела, три типа поклопаца, по два типа крчага, пехара и пећњака, односно по један тип кадионице, цедиљке и боце. Керамички материјал који је откривен у слоју изнад укопа карактерише типолошка разноврсност, насупрот археолошким целинама у којима доминирају котлови и лонци.

Керамичке посуде коришћене на Црквеном брду су првенствено рађене на витлу. Целокупно посматрано, 60% узорка рађено је на брзом витлу, док је на спором витлу израђено 38% сакупљених налаза. Свега 2% керамичког материјала је рађено без употребе витла. За израду посуда првенствено је коришћена глина са интензивним примесима ситнозрног или крупнозрног песка, ситног кречњака или лискуна. Боја печења креће се од светло до тамномрке и црвенкасте боје, при чему је свега 20% примерака светло или тамносиве, беличастожуте и жуте боје. Површина посуда је била углавном необрађена, а код свега неколико фрагмената је примећено да је спољашњост била пригличана или гличана.

Посуде су највећим делом биле неорнаментисане, будући да је украшавање констатовано на само 6% узорка. Орнамент се углавном налазио тик испод обода или на трубуху, а на посудама је констатовано и комбиновање различитих врста украшавања. Орнаменти су најчешће били изведени урезивањем. Углавном је реч о валовницама које се обично јављају на трубуху и које могу бити једноструке, двоструке или троструке. Осим тога, урези су могли бити коси или полукружни, каткад паралелни, док је присутан и чешљаст орнамент. Посебну врсту украшавања представља орнамент изведен утискивањем ноктом/прстом или неким алатом, као и убоди у виду мањих, дубљих рупица овалног облика. Као вид украшавања присутни су и жљебови и пластична ребра. Осим тога, код котлова су констатоване јамичасте, кружне или полумесечасте перфорације на ободу, као и језичаста проширења, која су имала функцију ушица за качење. Сликана керамика присутна је на свега неколико фрагмената, при чему је осликавање рађено

мрком, жућкастобелом и црвеном бојом. Подједнако малобројни су и фрагменти глеђосане керамика, при чему је глеђ углавном црне, жућкастозелене, зелене или црвене боје.

Овом приликом осврнућемо се у кратким цртама само на неке од типова посуда. Најзаступљенију врсту посуда чине котлови, који чине 42% целокупног керамичког материјала. Рађени су на спором витлу од глине са примесима ситнозрног песка, туцаног кречњака или лискуна. Котлови имају хоризонтално заравњен обод, на коме се често јављају перфорације или језичаста проширењима, а који су имали функцију ушица за качење. Трбух је биконично обликован, док је дно заобљено (Т I/1-2). Код реконструисаних котлова пречник обода износи од 29 до 35 цм, док се висина креће између 19 и 21 цм. Доминирају посуде црвене и мрке боје, док се спорадично јавља и жућкастобела боја печења. Котлови су углавном неорнаментисани, а уколико су украшени преовладавају урези, орнаменти изведени ноктом или алатком, као и валовнице. Реч је о посудама које представљају имитацију металних котлова са закривљеним дном, а које се првенствено везују за дужи временски период од 11. до 13. века, мада се на појединим локалитетима јављају све до краја 14, односно почетка 15. века. Иако је ова врста налаза карактеристична за читав простор карпатске котлине, уочено је да је реч о локалним производима, с јасним регионалним разликама, које према неким тумачењима могу бити ограничене и на ареал од свега 50 км². Према опште прихваћеној класификацији ове врсте посуда, котлови откривени на локалитету Црквено брдо припадају средњепотиском типу, односно регионалној групи која је карактеристична за северну Бачку и северни Банат (Takács 1986; Takács 1996, 135; Takács 2010, 139, 141, 148, 153; Takács 2012, 229; Takács 2021, 51–52).

Када је реч о лонцима, они обухватају 30% укупног узорка. Најбројнији су лонци лоптастог облика, са тракасто профилисаним и ужљебљеним ободом. Скоро подједнако су заступљени лонци издуженог реципијента, нешто мање профилисаних или равно засечених обода, који су понекад благо ужљебљени. Откривени примерци су израђени од глине помешане са примесима ситнозрног песка, туцаног камена или лискуна. Лонци су доминантно мрке и црвене боје печења, али су присутни и они светло или тамносиве, црне и жућкасте боје печења. Орнаментисани су урезима, жљебовима, чешљастим орнаментом, као и валовницама. На основу аналогија из Војводине и Мађарске, хронолошки се могу одредити у раздобље од 12/13. до почетка 14. века (Gyöngyvér 2014, 123–125, Т. 7, 9, 13; Зечевић 1997, 188, Т/V). Овом приликом биће предочена два реконструисана примерка. Први има пречник обода од 18 цм, пречник дна од 8,5 цм, док му висина износи 12 цм (Т II/1), а други пречник обода од 13,3 цм, пречник дна од 8,2 цм, док му највећи пречник трбуха износи 13,5 цм, а висина 13 цм (Т II/2).

Вредне помена су и зделе, које чине 2,7% сакупљеног керамичког материјала. Готово сви примерци су коничног облика, равних или благо заобљених зидова трбуха са прстенастим, благо заобљеним или равно засеченим ободом. Израђене су од глине са примесима ситнозрног песка и туцаног кречњака. Преовладава мрка, црвена и сива боја печења. На основу типолошких карактеристика зделе се могу хронолошки одредити у дужи временски период од 11. до средине 13. века (Бикић 1994, 44, сл. 16).

Током ископавања откривена је и једна боца сачувана у целости, која је чинила део инвентара куће 4 у тренутку њеног рушења, будући да је откривена на подници. Реч је о посуди цилиндричног облика, чији су зидови трбуха равно и благо закошено ка споља изведени. Посуда се потом од рамена равномерно сужава, стварајући грлић са косо изведеним зидовима, који се додатно благо сужавају. Трбух боце је орнаментисан са по три хоризонтално постављена, паралелна и међусобно једнако удаљена ребра, изнад којих се налази по један низ орнамената утиснутих палцем или ноктом пре печења. Раме посуде, као и грлић, украшени су кружним мотивима изведеним радлом, док се на рамену налазе и две насправно постављене кружне перфорације.¹⁸ Непосредно изнад рамена боце налазе се три хоризонтална низа, а непосредно испод обода два низа кружних орнамената, истоветно изведена. Обод и раме посуде повезани су са шест вертикално постављених троструких низова. У пољима која су тако формирана јавља се и мотив два трострука коса низа уреза, који се спајају изнад рамена посуде. Пречник обода боце износи 5 цм, пречник рамена 14,5 цм, пречник дна 12,5 цм, док висина боце достиже 23,5 цм (Т II/3). Посуде овог типа, мада другачијег облика, украшене утиснутим кружним мотивима распоређеним на други начин, познате су са територије Мађарске. Такав је случај са боцама које су откривене на локалитету Папа, одређеним у 12. или прву половину 13. века (Takács 1996, 172, Abb. 8/8–9, Abb. 17).

¹⁸ Распоред перфорација указује да је боца могла бити окачена о клин који је био закуцан у зид.

Овом приликом пажњу ћемо скренути и на пећњаке који обухватају 9% откривеног керамичког материјала (Т II/4). Ове посуде су коничног облика и обода који је ужљебљен са унутрашње стране. На основу познатих аналогја датују се у 14. и 15. век (Бикић 1994, 105–108, сл. 41). Ова врста налаза сведочи о грејању које се јавља код грађевинских објеката начињених од трајног материјала, какви нису констатовани на локалитету Црквено брдо током ископавања спроведених 2019. године.

Остали покретни налази

Осим керамике на читавом истраживаном простору констатовано још свега 40-ак других налаза, при чему су се у секторима I и II јављали крајње спорадично. На основу материјала од кога су начињени, најбројнији су предмети од гвозђа и камена, док су стаклени, керамички и коштани налази заступљени знатно мање. Према намени, сакупљени покретни налази могу бити разврстани у више група. Прву чине гвоздени архитектонски елементи, као што су клинови и багламе, који су служили за повезивање дрвених делова грађевина. Наредну, уједно и најбројнију групу налаза чини алат и прибор, у који спадају фрагментовани гвоздени једносекли ножеви, фрагменти коса начињених од истог материјала, те неколико фрагмената камених жрвњева, начињених од сивог ситнозрног камена, који су, како се чини, били део обавезног кућног инвентара. Овом приликом скренућемо пажњу на два уломка која су откривена на врху испуне јаме 18 у близини куће 2 (Сл. 6),¹⁹ који су били пободени усправно. Њихове димензије износе 19 x 13,4 x 5,1 cm, односно 24,5 x 10,7 x 4,4 cm (Т III/1/A–B). Керамички пршљенци су били начињени од секундарно коришћених фрагмената поломљених керамичких посуда. Откривена су укупно три примерка неправилног кружног плочастог облика, чији пречник се креће од 2,2 до 3,3 cm (Т III/2/A–B). Ипак, не треба искључити могућност да је реч о тековима на разбоју. Од покретних налаза издваја се и фрагментовани мортаријум са дршком, начињен од сивог ситнозрног камена. Пречник обода ове посуде износи 18,1 cm, а висина 13,6 cm (Т III/3). У алат спада и коштани пробојац, чија је намена препозната приликом обраде археозоолошког материјала. Реч је о зашиљеном коштаном предмету дужине 11,2 cm, који је у горњем делу овалног облика и има максимални пречник од 7 cm (Т III/4). Специфичну врсту прибора представљају и четири фрагмента коштаних клизаљки, какви се срећу на простору читаве Европе од раног бронзаног доба, до позног средњег века (Becker, 1990; Küchelmann and Zidarov, 2005). Аналогни примери на територији Војводине потичу са два средњовековна налазишта у јужном делу Баната: Црвенка (10–12. век) и Сапаја (14–15. век) (Манојловић–Николић, 1997).

Археозоолошки материјал

Током археолошких ископавања на локалитету Црквено брдо прикупљено је укупно 3656 целих и фрагментованих животињских остатака. Археозоолошки материјал је прикупљан ручно и потиче из 48 средњовековних целина. Животињски остаци су најбројнији у јамама и рововима, а у мањем броју су заступљени у стамбеним објектима, као и једној пећи. Од укупног броја идентификованих примерака у фауналној збирци, процентуално су најзаступљенији остаци сисара (55,6%), мекушаца (41,3%), птица (2%), затим водоземаца (1%), док су остаци риба заступљени са свега три примерка (0,1%). Идентификовано је укупно девет сисарских врста и то седам домаћих и две дивље, четири врсте птица, две врсте риба, једна врста водоземаца и три врсте мекушаца (Таб. 1).

Табела 1. Заступљеност различитих таксона у средњовековним целинама на локалитету Црквено брдо на основу укупног броја фрагмената – УБФ

Table 1. Representation of different taxa in medieval units at the site of Crkveno Brdo based on the total number of fragments – TNF

Таксон	TNF	%
Говече (<i>Bos taurus</i>)	345	39.4
Коњ (<i>Equus caballus</i>)	222	25.4
Овца/коза (<i>Ovis/Capra</i>)	139	15.8
Домаћа свиња (<i>Sus domesticus</i>)	116	13.2
Пас (<i>Canis familiaris</i>)	37	4.2
Мачка (<i>Felis catus</i>)	7	0.8

¹⁹ На ситуационом плану јама носи ознаку CJ 911.

Јелен (<i>Cervus elaphus</i>)	4	0.5
Зец (<i>Lepus europaeus</i>)	6	0.7
Укупно сисара одређених до врсте	876	100
Сисари (крупни)	901	
Сисари (средњи)	255	
Кокошка (<i>Gallus gallus domesticus</i>)	52	
Патка (<i>Anas sp.</i>)	9	
Гуска (<i>Anser sp.</i>)	2	
Гавран (<i>Corvus sp.</i>)	1	
Птице indet. (<i>Aves sp.</i>)	8	
Шаран (<i>Cyprinus carpio</i>)	2	
Дугоноса кечига (<i>Acipenser ruthenus</i>)	1	
Жаба (<i>Rana sp.</i>)	39	
Речна шкољка (<i>Unio sp.</i>)	3	
Велики рамсхорн (<i>Planorbis corneus</i>)	1	
Бели пуж (<i>Ceruella virgata</i>)	1506	
Тотал	3656	

Антропогене активности на костима присутне су у виду трагова касапљења на 11% примерака. Трагови касапљења налазе се на костима говечета, коња, овце, козе, свиње и једној кости пса (Сл. 10). У укупном узорку скелетних остатака животиња налази се 14,5% целих костију. Нешто више од половине ових примерака (53%) чине кратке кости као што су фаланге, карпалне и тарзалне кости, затим метаподијалне око 15%, док су кранијалне, кости горњих делова екстремитета и пршљенови већином фрагментовани. Иако фрагментоване, кости су добро очуване. Трагови распадања узроковани физичким и хемијским условима којима је кост била изложена, налазе се на 6,6% идентификованих примерака. Овако ниска процентуална заступљеност упућује на закључак да је највећи број костију врло брзо похрањен у седимент, чије хемијске особине нису деструктивно деловале на материјал. Кости гореле на високим температурама какве се развијају на директном пламену ватришта или током пожара заступљене су на свега 1,8%. Нагорели крајеви који указују на припремање хране (печење) примећени су на четири (0,4%) примерка. Трагови глодања, углавном паса, примећени су на 30,5% идентификованих примерака, а глодара на свега једном (0,1%) примерку.

Процентуални однос различитих сисарских врста упућује на чињеницу да су у насељу на локалитету Црквено брдо економски најзначајније домаће врсте биле говече и коњ, док су у мањем проценту узгајане овце, козе и свиње. Од других домаћих врста у фауналној збирци присутни су скелетни остаци пса и мачке. Процентуални односи и дистрибуција трагова касапљења указују да су становници овог насеља у исхрани користили месо говечета, коња, овце, козе и свиње. Лов није имао већи значај у стратегији привређивања овог насеља, а на то указује мали спектар дивљих врста, као и процентуални однос између дивљих (1%) и домаћих (99%) сисара. Од ловне дивљачи идентификовано је свега шест скелетних остатака зеца и четири која потичу од јелена. Од остатака птица најбројнији су они од домаће кокошке, док су у мањем броју присутни остаци патке и гуске. Као и у случају лова, риболов је био од мањег значаја, и то судећи на основу два примерка која потичу од шарана и једног који припада кечиги.

Од класе водоземаца пронађено је 39 скелетних остатака жабе који потичу од минимално пет јединки. Сви остаци су пронађени у јами 12. С обзиром да на њима нису уочене антропогене активности у виду трагова касапљења и горења, које настају приликом припремања хране, може се закључити да је у питању природни депозит највероватније настао током зимске хибернације. Као и у случају жаба, природну агломерацију чине и љуштуре мекушаца на којима нису констатовани трагови антропогене активности. Међу мекушцима најбројнији су остаци белог пужа (*Ceruella virgata*), који броје укупно 1506 целих и фрагментованих љуштара (Таб. 1). Највећа концентрација љуштара од 1258 примерака откривена је у културном слоју из квадрата D (Сл. 11).

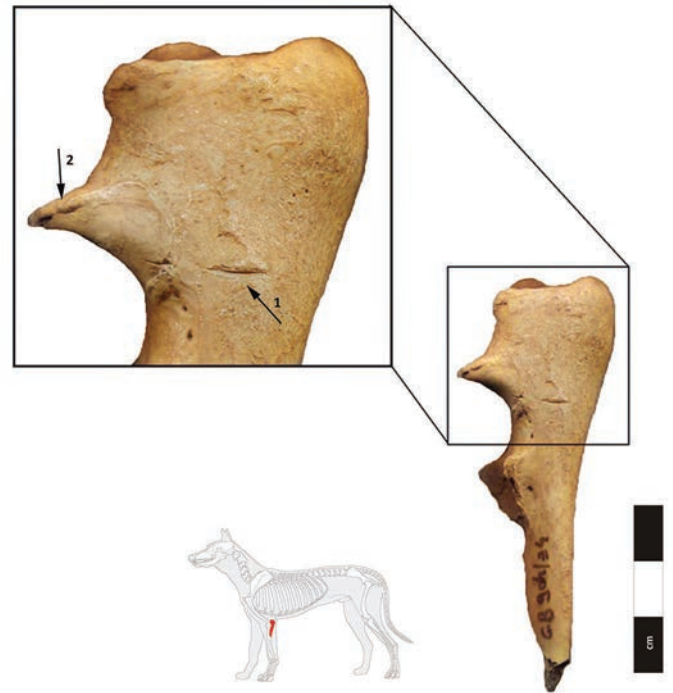
Од укупно 876 примерака патолошке промене су уочене на 38 (4,4%) скелетних остатака који потичу од шест домаћих врста. Најчесталије патолошке промене присутне су на костима доњих делова предњих и задњих екстремитета великих домаћих животиња (коња и говечета), и то претежно дегенеративне промене. Ове промене су у највећем броју случајева последица коришћења животиња за рад. Дентална патологија у случају оваца, коза и домаће свиње резултат је лошег квалитета кабасте хране. Код паса најбројније су артритичне промене настале као последице дегенеративних процеса, а које се у случају ове врсте најчешће доводе у везу са старењем животиња. Један од ретких налаза у фауналним збиркама са археолошких налазишта је срасла фрактура тибофибуле жабе (*Rana* sp.).

Становници средњовековног насеља на локалитету Црквено брдо користили су животињске кости као сировину за израду утилитарних предмета. Фаунална збирка садржи пет коштаних предмета који су пронађени у културним слојевима ван објеката. Израђени су од дугих костију (радијуса) коња и говечета, и сврставају се у два основна типа: клизальке и пробојац. Од четири фрагментоване клизальке три су израђене од радијуса коња, а једна од радијуса говечета. Проксимална и дистална епифиза радијуса је са кранијалне стране косо одсечена образујући лучни повијени завршетак предмета, док се дуж кранијалне стране дијафизе уочавају трагови употребе у виду углачања и микро оштећења. Прелиминарно се у ову групу налаза може уврстити и фрагментована метатарзална кост коња са траговима сечења/обrade, али будуће детаљне трасеолошке анализе пружиће коначне закључке. Са друге стране, пробојац је израђен од дисталног дела радијуса коња. Метафиза је у средишњем делу пробушена (елипсоидна перфорација), док је дијафиза изнад метафизе косо преломљена, а засецањем и глачањем претворена у приближно купаст шиљак.

Слика 11. Концентрација љуштура белог пужа (*Cernuella virgata*) у културном слоју из квадрата D, фото Н. Марковић

Figure 11. Shell agglomeration of white snail (*Cernuella virgata*) in the cultural layer from square D, photo by N. Marković

Слика 10. Проксимални део леве улне пса из пећи 6. А – попречни засек – траг дезартикулације; Б – артритичне промене на рубу зглобне површине у виду коштаних пролиферација – маргинални остеофити, фото Н. Марковић, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Figure 10. Proximal part of dog's left ulna from oven 6. A – transverse notch – trace of disarticulation; B – arthritic lesions at the edge of the joint surface in the form of bone proliferations – marginal osteophytes, photo by N. Marković, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

Закључак

Црквено брдо представља комплексан средњовековни локалитет, смештен у долини некадашње речице, чији је ток у већој или мањој мери паралелан са данашњим правцем пружања локалног пута Торњош – Сента. Налазиште је било смештено на левој обали некадашњег воденог тока, који је данас готово у потпуности пресушио, док се на супротној страни налази сарматски локалитет.²⁰

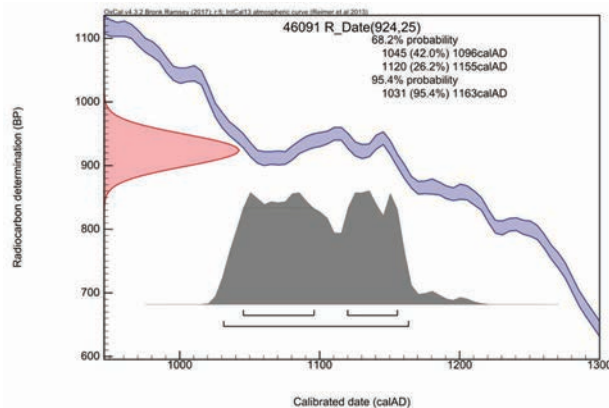
²⁰ Упоредити рад М. А. Јанковића о поменутом налазишту у овом зборнику.

Током досадашњих рекогносцирања, на површини од око 10 ха је констатован средњовековни археолошки материјал. На поменутом простору су још крајем 19. века констатовани остаци камене цркве са некрополом, која је била подигнута на греди од које је терен падао у правцу југа, истока и запада, док се ка северу постепено уздизао. Непосредно пред предају рукописа у штампу стигли су прелиминарни резултати геофизичког снимања простора на коме су некада били видљиви остаци цркве са некрополом. На основу њих утврђено је да се остаци цркве налазе непосредно изнад локалног пута, наспрам северозападног угла салаша породице Бабин.²¹ На око 200 – 250 м у правцу истока од греде на којој је подигнута црква, на падини која се простира по правцу север–југ, констатовани су и делимично истражени остаци средњовековног насеља.

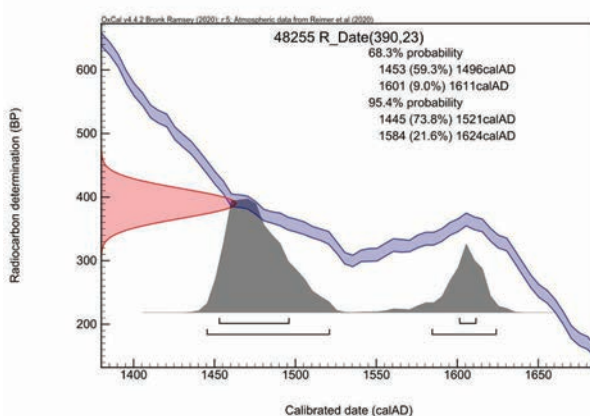
Током заштитних истраживања на простору од око 1250 м² откривени су остаци средњовековног насеља отвореног типа. Овај тип насеља јавља се током средњовековног раздобља на простору читаве Карпатске котлине, о чему сведоче и локалитети из јужног дела Паноније, као што су Стари виноград у Чуругу (Трифуновић, Пашић 2003, 282–285; Трифуновић 2006; Трифуновић 2018, 18–23), Перлек код Бечеја (Stanojević 1982, 127–128; Stanojev 1996, 42, 47–55), Доњоварошка (Најева) циглана у Панчеву (Ђорђевић, Ј. 2009, 7–22; Мано-Зиси и др. 1948, 57–59; Минић 1976, 18; Radićević et al. 2011–2012, 82–89, Pls. 5, 7, 10–19; Радичевић et al. 2012, 201–214; Stanojev 1996, 123–126), итд. Због степена истражености, тешко је дати коначан суд о ареалу која су ова насеља заузимала. На основу истражених неутврђених насеља арпадовског периода у околини Будимпеште познато је да су могла заузимати површину до око 20 ха (Takács 2017, 7; Tereš 2010, 110). Будући да је реч о средишњем делу мађарске средњовековне државе, за очекивати је да су насеља у периферним областима мањих димензија, о чему сведоче и резултати рекогносцирања на локалитету Црквено брдо, по којима се насеобински налази јављају на површини од око 6 ха. Према појединим тумачењима, у раздобљу 11–13. век оваква села су представљала мале самоодрживе заједнице (Vágner 2002, 310).

Време функционисања насеља одређено је првенствено на основу керамичког материјала, који указује да се у њему живот одвијао од 11. до 15. века, при чему највећа количина датованих налаза потиче из раздобља од 11. до 13. века. У прилог оваквом датовању сведоче и ¹⁴С датовања археозоолошког материјала. Наиме, налаз из јаме 10 опредељен је у другу половину 11. и прву половину 12. века (Граф. 1/1), док се датовани узорак из куће 2 може везати за другу половину 15. и прву четвртину 16. века (Граф. 1/2). Хронолошки дуг распон у датовању покретних налаза, као и бројне структуре откривене приликом ископавања, указују да се у насељу одвијао интензиван живот. Ипак и поред тога, није дошло до преклапања или негирања ранијих укопа новим, тако да се по свему судећи у насељу формирала хоризонтална, а не вертикална стратиграфија. Овоме у прилог говори и откриће земљаних калотастих пећи, попут пећи 1 и 8 које су подизане самостално, у оквиру културног слоја формираног изнад укопаних структура.

Куће у којима су живели житељи овог насеља су првенствено земунице, укопане у дубину и до 1,80 м. Приликом њиховог истраживања нису констатовани никакви трагови кровних покривача. Поменуте настамбе грејане су помоћу земљаних калотастих пећи, које су се налазиле у њиховој унутрашњости, или у непосредној близини. Иако ниједна земуница није истражена у потпуности, уочава се да се у њих

1

2

Графикон 1. Резултати ¹⁴С датовања археозоолошког материјала
Chart 1. The results of ¹⁴С dating of archaeozoological material

²¹ Резултати геомагнетних снимања ће бити анализирани и објављени у оквиру засебног рада.

улазило првенствено са севера и северозапада, што је у супротности са устаљеним мишљењем да се улази у станишта нису налазили на северној страни која је била највише изложена хладноћи у равничарским пределима (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2010, 221). На основу прелиминарних резултата анализе керамике уочено је да се у земуницама углавном јавља керамички материјал опредељен у раздобље 11–13. век. Посебан тип стамбених грађевина констатованих на Црквеном брду представља делимично укопана кућа подужног типа, која одудара од осталих настамби по начину градње и димензијама, и која би можда могла бити нешто млађа. Густина истражених укопаних целина у насељу указује да је простор између кућа 2 и 3 био најинтензивније коришћен. Ипак, тешко је у овом тренутку са сигурношћу рећи где су границе насеља, као и где се налазио занатски део насеља. Помињани ров 1 указује на потенцијалну границу стамбеног дела насеља, будући да су јужно од ње констатоване јаме и бунар, али не и стамбени објекти. Близина речице свакако би погодовала обављању занатских активности, па је могуће да се занатски део насеља налазио управо овде.

Током ископавања кућа констатовани су јасни трагови горења, који могу бити последица пожара изазваног непажњом или пак сведочанство насилног освајања.

Нажалост, за сада није могуће дати коначан одговор на ово питање, мада се мора истаћи да ни у једном од објеката није дошло до касније обнове живота. Занимљиво је напоменути да је током ископавања куће 4, у њеном северном делу откривена значајна количина опеке жућкасте боје, чија максимална дужина износи 21 цм, ширина између 13,5 и 15 цм, док дебљина износи 5 цм. Присуство опека указује на постојање објекта грађеног од чврстог материјала, који за сада није лоциран. У прилог оваквој тврдњи сведочи и чињеница да су откривени пећњаци који се налазе на пећима унутар управо оваквих објеката, а не настамби констатованих током ископавања. Све то указује да је током 14. и 15. века дошло до померања насеља и подизања нових објеката, који за сада нису констатовани.

Покретни налази пружају мало података о економији становништва овог насеља. Осим чињенице да су производили керамику, малобројни гвоздени налази указују и на пољопривредне активности. Појава мањих комада згуре, који се јављају на читавој истраживаној површини, на различитим дубинама, указује на обраду метала, мада је положај радионице за сада непознат. Знатно више података о обрасцима привређивања и исхрани становника насеља на локалитету Црквено брдо у периоду од 11. до 15. века пружа анализа животињских остатака, путем које су добијени значајни подаци. Окосницу сточарства чини узгој крупне стоке (говеда и коњи), док се у мањем проценту гаје овце, козе, свиње и кокошке. У поређењу са другим до сада публикованим археозоолошким подацима из средњовековних насеобинских хоризоната на простору јужне Паноније, насеље на локалитету Црквено брдо издваја се по значајном уделу коња у економији и исхрани становника, а по чему је слично насељима из периода 10–13. век у централном делу Панонске низије (Bartosiewicz et al. 2018; Младеновић, Младеновић 2020: 171, 184).

Предочени резултати пружају за сада само оквиран увид у живот који се одвијао на овом простору у раздобљу од 11. до 15. века. И поред тога је јасно да се ради о већем насељу дуге традиције, поред кога је временом никла црква и некропола, што додатно указује на улогу и значај које је ово насеље имало.

Библиографија

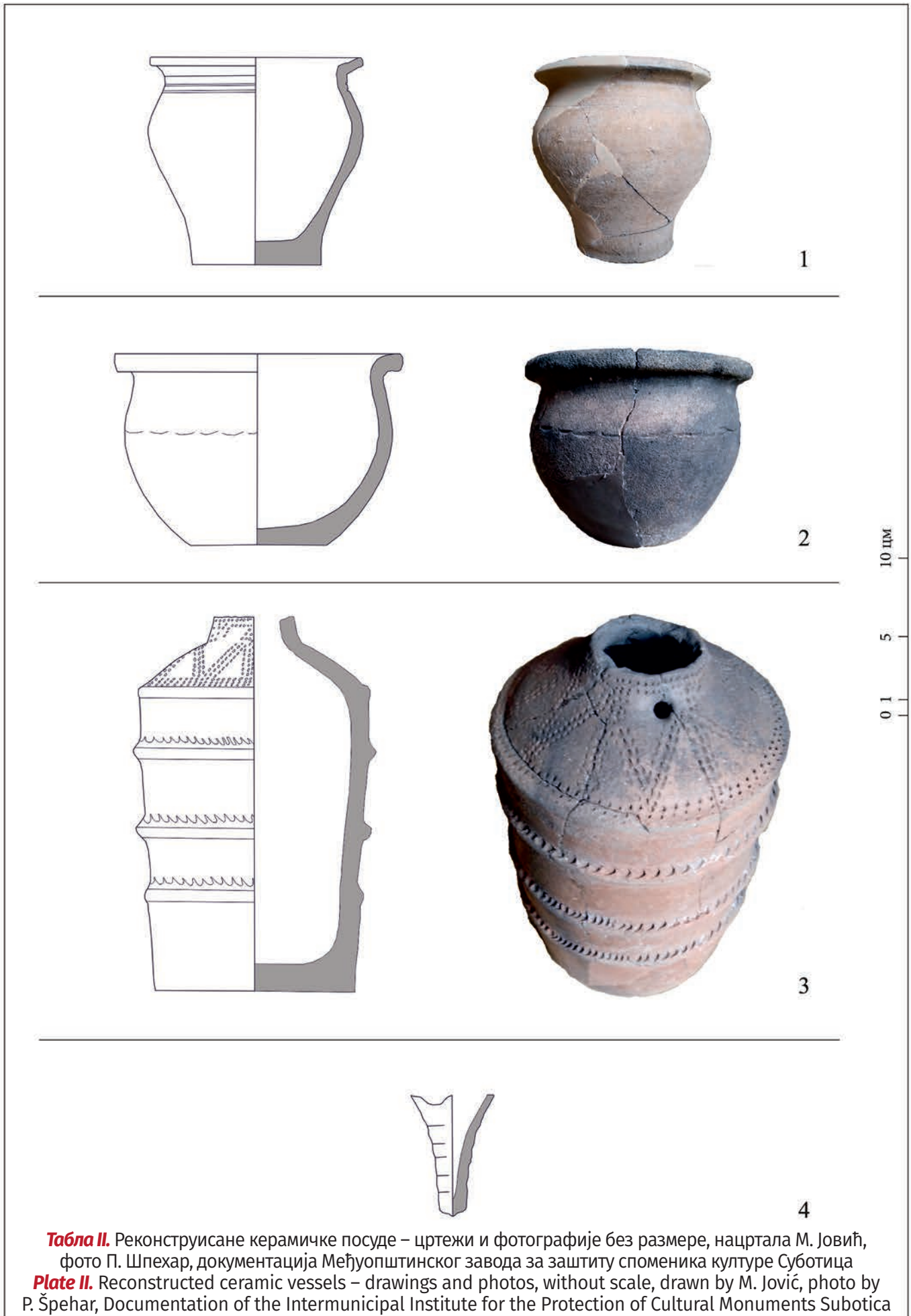
- Bartosiewicz, L., Zsófia Biller, A., Csippán, P., Daróczi-Szabó, L., Daróczi-Szabó, M., Gál, E., Kováts, I., Lyublyanovics, K., Ágnes Nyerges, É., 2018. Animal Exploitation in Medieval Hungary, in *The Economy of Medieval Hungary, Series: East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, Vol. 49, eds. J. Laszlovszky, B. Nagy, P. Szabó, A. Vadas, 113–165. Leiden-Boston: Brill.
- Becker, C. 1990. Bemerkungen über Schlittknochen, Knochenkufen und ähnliche Artefakte, unter besonderer Berücksichtigung der Funde aus Berlin Spandau. Hrsg. J. Schibler, J. Sedlmeier, H. Spycher. *Festschrift für Hans R. Stampfli. Beiträge zur Archäologie, Anthropologie, Geologie und Paläontologie*, 19–30. Basel: Helbing & Lichtenhahn Verlag AG.
- Бикић, В. 1994. *Средњовековна керамика Београда*. Београд: Археолошки институт Београд.
- Vágner, Zs. 2002. Medieval pottery kilns in the Carpathian Basin. *European Journal of Archaeology* 5/3: 309–341.
- Gyöngyvér, B. 2014. Többrétegű Árpád-kori település Jászfényszaru–Szőlők-alján. Ed. R.T Ákos. *A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete*, 113–131. Szentendre: Ferenczy Múzeum.

- Dudaš, A. 1890. Hronika Andora Dudaša iz 1890, *Arhivska jedinica istorijskog arhiva Senta, kolekcija Joce Vujića*, F 381.
- Ђорђевић, Ј. 2009. Средњовековна кућа са локалитета Доњоварошка циглана код Панчева. *Гласник музеја Баната* 13–14: 7–22.
- Зечевић, Е. 1997. Преглед керамичког материјала са локалитета „Град“ у Ковину. *Раџ Музеја Војводине* 38: 185–197.
- Korek, J. 1944. Zenta középkori templomhe. *Kalangya* 8–9: 321–325.
- Küchelmann, H.C., Zidarov, P. 2005. Let's skate together! Skating on bones in the past and today. eds. H. Luik, A.M. Choyke, C.E. Batey, L. Lõugas. *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003.*, 425–445. Tallinn: Tallinn Book Printers Ltd.
- Мано-Зиси, Ђ., Љубинковић, М., Гарашанин, М., Ковачевић, Ј., Веселиновић, Р. 1948. Заштитно ископавање код Панчева. *Музеју* 1: 53–95.
- Манојловић-Николић, В. 1997. Средњовековне клизальке из Вршачког музеја, *Гласник Српског археолошког друштва* 13: 349–357.
- Минић, Д. 1976. *Археолошка истраживања средњовековних сеоских насеља у Србији од X до XIV века*. Докторска дисертација, Универзитет у Београду.
- Mladenović, T., Mladenović, M., 2020. Animal Exploitation in the Territory of Present-Day Serbia During the Medieval Period: a Zooarchaeological Perspective, eds. N. Marković, J. Bulatović. *Animal Husbandry and Hunting in the Central and Western Balkans Through Time*, 167–186. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Radičević, D., Ђorđević, V., Ђorđević, J. 2011–2012. Medieval Settlement and Necropolis at Najeva Ciglna Site in Pančevo (Southwestern Banat): Excavations in 2003 and 2004. *Cercetări arheologice XVIII–XIX*: 79–121.
- Радичевић, Д., Ђорђевић, В., Ђорђевић, Ј. 2012. Средњовековно насеље на локалитету Најева циглана у Панчеву: објекти X – почетка XI века. *Гласник Српског археолошког друштва* 28: 201–224.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2010. Rekonstrukcija kuće iz ranosrednjovjekovnog naselja Virovitica-Kiškorija jug. *Prilozi Instituta za arheologiju* 27: 217–224.
- Станојев, Н. 1996. *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Stanojević, N. 1982. Perlek kod Bečeja – srednjovekovno naselje. *Arheološki pregled* 23: 127–128.
- Takács, M. 1986. *Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatbecken*. Budapest: Institut Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae.
- Takács, M. 1996. Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10–14. Jahrhunderts der kleinen Tiefebene. *Acta Archaeologica XLVIII*: 135–195.
- Takács, M. 2005. The settlement archaeology of Hungary from the 8th to the 11th century, presented on the basis of the several recently excavated sites. ed. S. Gelichi. *Campagne medievali. Strutture materiali, economia e società nell'insediamento rurale dell'Italia settentrionale (VIII–X secolo)*. Atti del Convegno Nonantola (MO), San Giovanni in Persiceto (BO), 14–15 Marzo 2003, 277–290. Mantova: SAP.
- Takács, M. 2010. Das formenspektrum der Tonkessel im Karpatenbecken. *Archäologisches Korespondenzblatt* 40/1: 139–154.
- Takács, M. 2012. A korongolt korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól (About the Formal Characteristics of the Early Árpadian Age clay cauldrons). ed. Zs. Petkes. *Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fialat kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete, Budapest – Szigethalom, 2010. október 28–30*, 229–269. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Takács, M. 2017. The archaeological investigation of the settlements of the 7th–13th C. in Hungary in the last three decades. in *Srednjovjekovna naselja u svijetlu arheoloških izvora*, eds. T. Sekelj-Ivančan, T. Tkalčec, S. Krznar, J. Belaj, 5–14. Zagreb: Institut za arheologiju.
- Takács, M. 2021. Methodology of identifying regional groups of clay cauldrons in the Southern parts of the Carpathian basin. Eds. J. Vuković, V. Bikić. BECAP 21. *Pots in context: Vessels' use, function, and consumption, research strategies and methodology*, Belgrade, 01–02 February 2021, Book of abstracts, 51–52. Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade/Institute of Archaeology Belgrade.
- Terei, Gy. 2010. Az Árpád-kori Kána falu/Kána, A Village from the Árpadian Era (Twelfth–Thirteenth Centuries). in *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/ Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*, eds. E. Benkő, Gy. Kovács, 81–112. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.

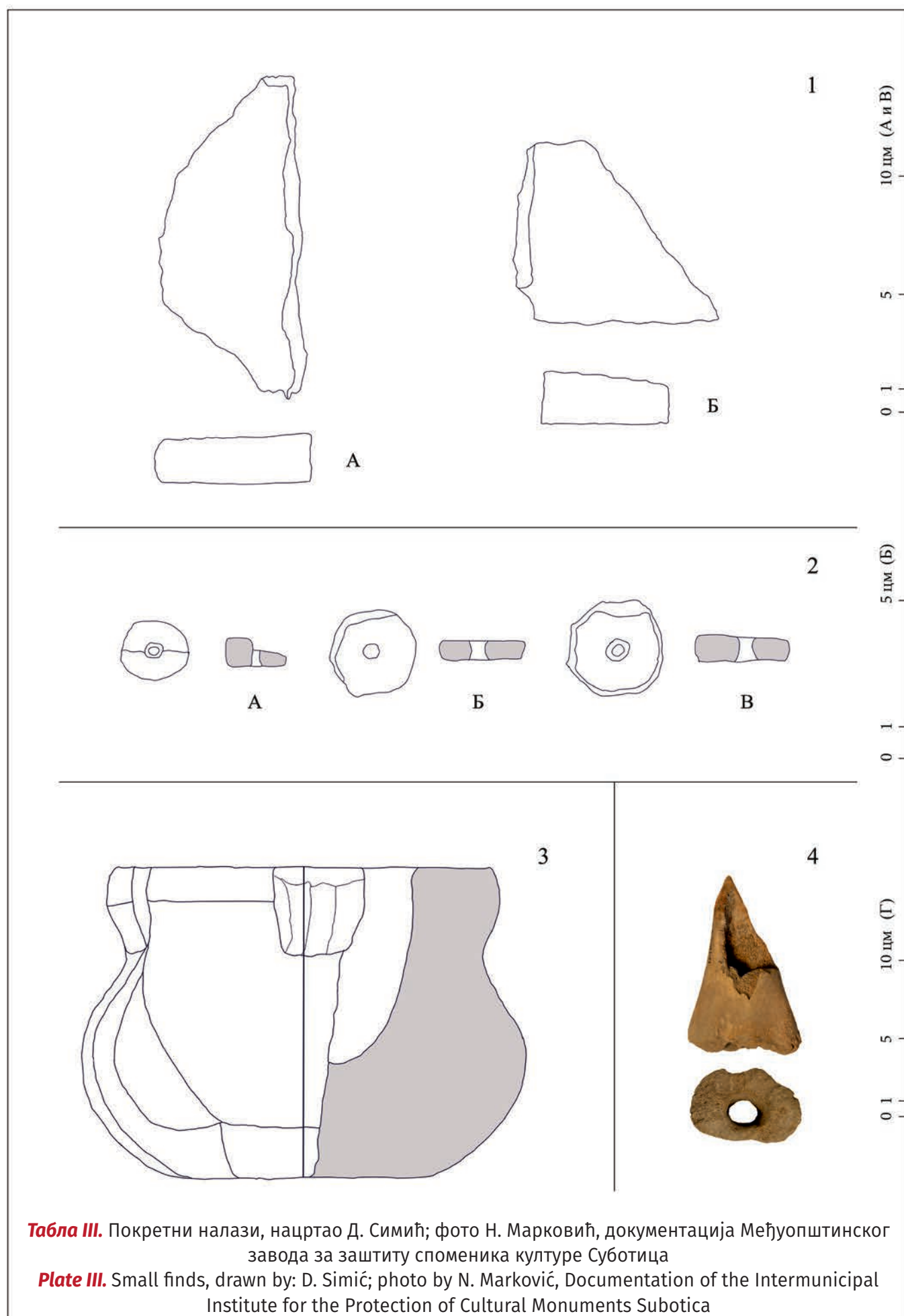

Табла I. Реконструисани котлови из пећи 1 – цртежи и фотографије без мере, нацртала, М. Јовић, фото П. Шпехар, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Plate I. Reconstructed cauldrons from kiln 1 – drawings and photos, without scale, drawn by M. Jović, photo by P. Špehar, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

Табла II. Реконструисане керамичке посуде – цртежи и фотографије без размере, нацртала М. Јовић, фото П. Шпехар, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица
Plate II. Reconstructed ceramic vessels – drawings and photos, without scale, drawn by M. Jović, photo by P. Špehar, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

Табла III. Покретни налази, нацртао Д. Симић; фото Н. Марковић, документација Међуопштинског завода за заштиту споменика културе Суботица

Plate III. Small finds, drawn by: D. Simić; photo by N. Marković, Documentation of the Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica

- Трифуновић, С. 2006. *Археолошко налазиште Стари виногради – Чуруг (1997–2006)*, Изложба Музеја Војводине, Нови Сад (CD-ROM).
- Трифуновић, С. 2018. *Чуруг на удару империја. 20 година археолошке експедиције*, Каталог изложбе. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Трифуновић, С., Пашић, И. 2003. „Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште. *Гласник Српског археолошког друштва* 19: 263–290.

CRKVENO BRDO NEAR SZENTA – PRELIMINARY RESULTS OF RESEARCH CARRIED OUT IN 2019

Resume²²

The site of Crkveno Brdo is situated about 8 km south-west of Senta, 1,5 km toward the south-west of the Gornji Breg village. It was mentioned for the first time in the end of the 19th century by A. Dudaš, a local researcher of the past, who noticed the remains of a medieval stone church and a necropolis. More than a century later, in 2018, the site was surveyed by archaeologists and, on that occasion, a medieval settlement was also confirmed. During the rescue archaeological excavations, conducted in 2019 along the gas pipeline route, which passes through the medieval settlement, the area of about 1250 m² was excavated. Below the horizon of plough land, the cultural layer was researched, 0,70–1,00 m thick, which leaned onto a horizon of loess. Within it, 69 structures of diverse character were detected: five houses, nine kilns, 41 pits, water well, as well as 13 trenches, diverse in shapes and sizes. There were four sunken-featured buildings of irregular shape, the researched length of which didn't exceed 5,00 m, while the maximal depth to which they were dug in was about 1,85 m. The fifth and the largest house is a semi dug-in building, with the dimensions of 7,25 x 5 m. Earthen calotte kilns were likewise detected, with a diameter of up to 1,30 m, as well as a water well, with an irregular circular diameter of about 2,20 m, which was researched up to the depth of 2,00 m. The most numerous elements among those discovered during the excavations are pits, which can be circular, with a diameter between 0,70 and 1,20 m, oval, with the maximum length of 1,20 m, as well as of irregular shape and various dimensions, while their sections can be pear-shaped, with straight or oblique walls. The depth of those pits also varies and can be between 0,40 up to about 1 m. Most of the pits were used for the deposition of waste, although they could also have been used as silo pits. The discovered trenches were likewise of different shapes and dimensions and could have been used for fences or drainage channels. The settlement discovered at the site of Crkveno Brdo belongs to the open village type, which was a small self-sustaining community during the Middle Ages.

Discovered pottery suggests that the settlement was inhabited from the 11th up to the 15th century, while the largest amount of finds, such as ceramic cauldrons, which represent 42% of the sample, can be linked to the epoch between the 11th and the 13th century. Those belong to the *mid-Tisa type*, i.e. to the regional sub-type typical for the northern Bačka and northern Banat. The next most numerous finds are pots (30%), which can be dated into the period from the 12th/13th century up to the beginning of the 14th century. Such chronological determination was also confirmed by the ¹⁴C dating of the zoological material.

Besides pottery, architectural elements made of iron were also detected, such as nails and hinges, which were used for wooden parts of the buildings. The most numerous items are tools and utensils, such as fragmented one-edge knives made of iron, fragments of scythes, several fragments of millstones, ceramic spindle whorls, fragmented stone mortarium with a handle, bone punches, as well as fragments of bone skates.

During the excavations, 3656 pieces of animal remains were collected, among which the most numerous, in terms of percentage, are remains of mammals (55,6%), mollusca (41,3%), birds (2%), amphibians (1%), while fish remains were represented by only 3 finds (0,1%). The ratio among the mammal species suggests that the economically most important domestic animals were cattle and horses, while sheep, goats, and pigs were less bred. Cattle, horse, sheep, goat, and pig meat were used for food, while hunting didn't have a greater importance.

²² Translated by Olga Špehar

СПИСАК АУТОРА / AUTHORS LIST

Јасминка Богић, МА

Стара Пазова
bogenicjasminka@gmail.com

Марин Бугар

Народни музеј Крушевац
Трг деспота Стефана 15, Крушевац
marinbugar@gmail.com

Неда Димовски

Градски музеј Суботица
Трг синагоге 3, Суботица
nedadimovski@gmail.com

др Марко А. Јанковић

Археолошка збирка, Филозофски факултет Београд
Чика Љубина 18–20, Београд
marko.jankovic@f.bg.ac.rs
markojankovicc@gmail.com

Марија Јовић МА

Археолошки институт Београд
Кнеза Михаила 35/IV, Београд
m.jovic@ai.ac.rs

др Амран Калифа

Београд
amrankhalifa@gmail.com

др Мирослав Кочић

Археолошки институт Београд
Кнеза Михаила 35/IV, Београд
miroslavkocic@gmail.com

др Мирослав Марић

Балканолошки институт САНУ
Кнеза Михаила 35/IV, Београд
miroslav.maric@bi.sanu.ac.rs

Јелена Марковић

Народни музеј у Београду
Трг републике 1а, Београд
jelenamarkovic10@yahoo.com

др Немања Марковић

Археолошки институт Београд
Кнеза Михаила 35/IV, Београд
nemamarkovic@gmail.com

Jasminka Bogić, MA

Stara Pazova
bogenicjasminka@gmail.com

Marin Bugar

National Museum Kruševac
Trg despota Stefana 15, Kruševac
marinbugar@gmail.com

Neda Dimovski

City Museum Subotica
Trg sinagoge 3, Subotica
nedadimovski@gmail.com

Marko A. Janković, PhD

Faculty of Philosophy, Archaeological Collection
Čika Ljubina 18–20, Beograd
marko.jankovic@f.bg.ac.rs
markojankovicc@gmail.com

Marija Jović, MA

Institute of Archaeology Belgrade
Kneza Mihaila 35/IV, Belgrade
m.jovic@ai.ac.rs

Amran Kalifa, PhD

Belgrade
amrankhalifa@gmail.com

Miroslav Kočić, PhD

Institute of Archaeology Belgrade
Kneza Mihaila 35/IV, Beograd
miroslavkocic@gmail.com

Miroslav Marić, PhD

Institute for Balkan Studies SASA
Kneza Mihaila 35/IV, Beograd
miroslav.maric@bi.sanu.ac.rs

Jelena Marković

National Museum Belgrade
Trg republike 1a, Beograd
jelenamarkovic10@yahoo.com

Nemanja Marković, PhD

Institute of Archaeology Belgrade
Kneza Mihaila 35/IV, Beograd
nemamarkovic@gmail.com

др Неда Мирковић-Марић

Међуопштински завод за заштиту споменика
културе Суботица
Трг слободе 1/3, Суботица
nmirkovicus@gmail.com

Дарко Радмановић МА

Музеј Војводине
Дунавска 35–37, Нови Сад
rad.darko@gmail.com

Милица Рајичић

Universidade de Évora
Largo dos Colegiais 2, 7000–812 Évora, Португалија
melisa_abberline@yahoo.com

Марија Савић МА

Институт за српску културу Приштина/Лепосавић
24. новембра бб, Лепосавић
marijasavic84@gmail.com

Радован Сремац

Музеј наивне уметности «Илијанум» Шид
Светог Саве 5, Шид
radovansremac@gmail.com

Матеј Станишић

Зајечар
stanisicdrm@gmail.com

проф. др Перица Шпехар

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за археологију
Чика Љубина 18–20, Београд
perica.spehar@gmail.com

Neda Mirković-Marić, PhD

Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural
Monuments Subotica
Trg slobode 1/3, Subotica
nmirkovicus@gmail.com

Darko Radmanović, MA

Museum of Vojvodina
Dunavska 35–37, Novi Sad
rad.darko@gmail.com

Milica Rajčić

Universidade de Évora
Largo dos Colegiais 2, 7000–812 Évora, Portugalija
melisa_abberline@yahoo.com

Marija Savić, MA

Institute of Serbian Culture – Priština/Leposavić
24. novembra bb, Leposavić
marijasavic84@gmail.com

Radovan Sremac

Museum of Naive Art «Ilijanum» Šid
Svetog Save 5, Šid
radovansremac@gmail.com

Matej Stanišić

Zaječar
stanisicdrm@gmail.com

Perica Špehar, PhD, associate professor

University of Belgrade Faculty of Philosophy,
Department of Archaeology
Čika Ljubina 18–20, Beograd
perica.spehar@gmail.com

Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица	<i>Издавач</i> <i>Publisher</i>	Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica
Леда Шилинг	<i>За издавача</i> <i>For publisher</i>	Léda Silling
Неда Мирковић-Марић	<i>Уредник</i> <i>Editor</i>	Neda Mirković-Marić
Јелена Булатовић, Александар Капуран, Немања Марковић, Дејан Радичевич, Небојша Станојев, Перица Шпехар	<i>Рецензенти</i> <i>Peer reviewers</i>	Jelena Bulatović, Aleksandar Kapuran, Nemanja Marković, Dejan Radičević, Nebojša Stanojev, Perica Špehar
Јована Трипковић, Јелена Марковић	<i>Стручни сарадници</i> <i>Associates</i>	Jovana Tripković, Jelena Marković
Графопродукт Суботица	<i>Припрема</i> <i>Typesetting</i>	Grafoprodukt Subotica
Техничка припрема илустрованих прилога и табли Драган Ћирковић	<i>Техничка припрема илустрованих прилога и табли</i> <i>Technical preparation of illustrative contributions and plates</i>	Dragan Ćirković
Документација МЗЗСК Суботица	<i>Фотографије</i> <i>Photos</i>	Documentation of Intermunicipal Institute for the Protection of Cultural Monuments Subotica
Локалитет 61, Кањижа	<i>Корице</i> <i>Front cover</i>	Site 61, Kanjiža
Јована Трипковић	<i>Дизајн корица</i> <i>Cover design</i>	Jovana Tripković
Ивона Киш Малиновић, Ненад Шарчевић, Атила Шинко	<i>Фотографије из дрона</i> <i>Dron photos</i>	Ivona Kiš Malinović, Nenad Šarčević, Sinkó Attila
Борјана Гаврилов Болић	<i>Лектура и коректура текста на српском</i> <i>Serbian Proofreading</i>	Borjana Gavrilov Bolić
Јелена Витезовић	<i>Лектура и коректура текста на енглеском</i> <i>English proofreading</i>	Jelena Vitezović
Графопродукт Суботица	<i>Штампа</i> <i>Printed by</i>	Grafoprodukt Subotica
300	<i>Тираж</i> <i>Print run</i>	300

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

904(497.113-17)“2019”

ЗАШТИТНА археолошка истраживања на траси магистралног гасовода од границе Бугарске до границе са Мађарском, деоница 4, на територијама општина Кањижа, Сента и Ада = Rescue Archaeological Research on the Route of the Main Gas Pipeline from the Bulgarian Border up to the Hungarian Border, Section 4, on the Territories of the Municipalities of Kanjiža, Szenta and Ada / [уредник Неда Мирковић-Марић]. - Суботица : Међуопштински завод за заштиту споменика културе, 2021 (Суботица : Графопродукт). - 156 стр. : илустр. ; 30 cm

Тираж 300. - Summaries. - Bibliografija.

ISBN 978-86-84781-45-3

а) Археолошка налазишта -- Северни Банат -- 2019

COBISS.SR-ID 44305417

